

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Filosofie și Științe Social-Politice

TEZĂ DE DOCTORAT

IPOSTAZE ALE SINELUI ÎN STOICISMUL ROMAN

-Rezumat-

Conducător științific:

Prof.univ.dr. Anton Adămuț

Doctorand:

Ruxandra-Maria Stoia

2017

CUPRINS

ARGUMENT	5
INTRODUCERE	9
CAPITOLUL I. Premise ale investigării conceptului de <i>sine</i> în Antichitate	14
I.1. Dificultăți hermeneutice privind existența conceptului de <i>sine</i>	15
I.2. Capcanele limbajului reflexiv.....	20
I.3. Imagini ale <i>sinelui</i> în diferite tradiții și contexte filosofice	28
I.4. <i>Sinele</i> și <i>preocuparea de sine</i> în dialogul <i>Alcibiade</i>	38
I.5. Concepția plotiniană despre <i>sine</i>	52
CAPITOLUL II. Proiectul stoicismului roman: <i>sinele</i> ca punct de refugiu	64
II.1. Identitatea filosofiei stoice	64
II.2. Stoicismul și primii pași către <i>individualism</i>	66
II.3. Idealul stoic: <i>preocuparea de sine</i>	69
II.3.1. Ruptura de tradiția clasică.....	69
II.3.2. Educarea privirii: <i>întoarcerea către sine</i>	71
II.4. Raportarea la discursul filosofic.....	75

CAPITOLUL III. Subiectivitatea în stoicism. Sinele ca <i>altceva</i>	86
III.1. Teoria stoicilor despre suflet.....	88
III.2. Sinele ca <i>altceva</i>	94
III.2.1. <i>Oikeiôsis</i> : sinele din umbra constituției (<i>sustasis/constitutio</i>).....	95
III.2.1.1. <i>Oikeiôsis</i> și <i>perceptia de sine</i> (Hierocles).....	100
III.2.2. <i>Cui apar reprezentările (phantasiai)?</i> Sinele receptor.....	105
III.2.3. <i>Prohairesis</i> : sinele intangibil.....	109
III.2.4. <i>Hêgemonikon</i> : sinele guvernator.....	116
III.2.5. <i>Daimon</i> -ul la Marcus Aurelius.....	118
CAPITOLUL IV. Stoicismul ca filosofie practică: drumul <i>sinelui</i> spre autenticitate	123
IV.1 <i>Fuga de sine</i> – un fenomen vechi?.....	124
IV.2. Sensul griji în recuperarea sinelui.....	127
IV.3. Exercițiile spirituale stoice.....	132
IV.3.1. Sinele în raport cu el însuși.....	133
IV.3.2. Sinele în raport cu Celălalt.....	142
IV.3.3. Sinele în raport cu Universul.....	145
IV.4. Scrisul – mărturie de sine	150
CONCLUZII	157
BIBLIOGRAFIE	163

ARGUMENT

Studiul textelor filosofice antice implică de cele mai multe ori o serie de interogări privitoare la actualitatea și relevanța acestora pentru societatea contemporană. În cazul stoicismului, lucrurile devin cu atât mai problematice. Pe de-o parte, filosofia stoică a devenit extrem de populară datorită unor autori¹ care au reușit să-i ofere conținutului său doctrinar o dimensiune terapeutică. Transformând-o într-un ghid motivațional de guvernare a vieții, filosofia stoică ajunge să se încadreze astfel în sfera literaturii psihologice de tip *self-help*. De partea cealaltă, mediul academic pare să o marginalizeze. Un posibil motiv pentru care stoicismul a ajuns să fie neglijat se datorează faptului că însăși filosofia universitară a ajuns să ia forma unui discurs teoretic. Faptul că aceasta este surprinsă tot mai mult ca o disciplină de studiu contravine cu ideea de filosofie regăsită în textele Antichității, cu precădere în cele din perioada elenistică și romană. Acestea din urmă fac trecerea vizibilă de la o filosofie speculativă la una morală. Privită din acest unghi, o filosofie precum stoicismul ajunge să provoace mult prea puțin interes, tocmai pentru că se vrea a fi *un mod de viață*.

Mai prezintă astăzi stoicismul vreun interes istoric, filologic sau filosofic? Pentru a răspunde la această întrebare trebuie să ținem cont de existența surselor primare rămase modernității. Din păcate, din perioada stoicismului timpuriu deținem doar fragmente și mărturii. Inevitabil, acest aspect a devenit un obstacol în alcătuirea unei imagini complete a doctrinei stoice, diminuând interesul alocat studiului. În schimb, textele din perioada romană par să compenseze acest deficit, deși se poate vorbi mult prea puțin de o filosofie cu un sistem doctrinar riguros. Din contră, filosofii romani încep să-și centralizeze discursul în jurul sinelui,

¹ William. B. Irvine, *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*, New York: Oxford University Press, 2009; Massimo Pigliucci, *How to Be a Stoic: Using Ancient Philosophy to Live a Modern Life*, New York: Basic Books, 2017; Donald Robertson, *Stoicism and the art of happiness: Teach Yourself*, London: Hodder & Stoughton Ltd, 2013; Keith Seddon, *Stoic Serenity: A practical course on finding inner peace*, Lulu Publisher, 2006 etc. Despre această situație am atenționat în articolul „Despre imperativul «preocupării de sine» în filosofia stoică” în *Romanian Review of Young Researchers (RRYR)*, Cristina Manolache (ed), Vol. I/ Issue no. 4 January 2016, București, pp.68-69.

făcând apel astfel la o gamă variată de imperative, solicitându-i individului întâi de toate să se *preocupe de el însuși*.

Discuția privitoare la *preocuparea de sine* în stoicism trebuie să plece de la câteva întrebări fundamentale: La ce anume se refereau stoicii prin termenii traduși astăzi prin *sine*? Ce *anume* din noi trebuia suspus îngrijirii? Problema se îngreunează cu atât mai mult cu cât sesizăm că o discuție despre existența conceptului de *sine* în Antichitate este una destul de riscantă, dat fiind faptul că un asemenea termen este de origine modernă. În acest sens, unul dintre obiectivele principale ale prezentei lucrări de doctorat este acela de a investiga condițiile în care se poate vorbi despre noțiunea de *sine* în Antichitate, cu precădere în filosofia stoică. Anticipăm o discuție favorabilă tezei ce afirmă existența unui *sine* în filosofia antică, demonstrându-se faptul că *sinele* în stoicism se identifică în diferite *ipostaze*, unele mai vizibile decât celelalte.

Pentru a vorbi despre potențialul de noutate pe care lucrarea l-ar putea aduce, ar trebui întâi de toate indicată stadiul actual al cercetărilor asupra acestei teme, atât în spațiul românesc, cât și cel internațional. În privința literaturii secundare străine se pot găsi un număr considerabil de autori care dezbate *problema sinelui* în Antichitate: Shadi Bartsch, Anthony Long, Christopher Gill, Pauliina Remes, Gretchen Reydamas-Schils sau Richard Sorabji. De asemenea, în aceeași tematică putem include și studiile lui Pierre Hadot și Michel Foucault. Ce-i drept, Hadot vorbește despre *sine* într-un mod mult mai puțin transparent decât Foucault și într-un context mai restrâns, *i.e.* cel al ascezei filosofice. La rândul său, Michel Foucault exploatează această idee în *Hermeneutica subiectului*, susținând că practica filosofică a Antichității greco-romane îi permite subiectului accesul la adevăr. Din păcate însă, filosoful francez nu oferă detalii în privința semnificației sinelui în Antichitate, respectiv în stoicism.

Spațiul românesc se prezintă destul de limitat în această direcție. Despre stoicism deținem în limba română puține tratate și, în general, puține mențiuni. De regulă, studiile despre stoicism se găsesc în volumele de *Istoria filosofiei*, înfățișând o tipologie clasică prin clasificarea curentului în etică, fizică și logică. De altfel, lipsa traducerilor complete atât din textele fragmentare ale stoicismului timpuriu, cât și din stoicismul târziu, constituie un impediment în abordarea acestui curent filosofic. Cât despre credința într-o *cultură a sinelui*, literatura românească este destul de săracă. În rândul cercetărilor românești în această direcție,

trebuie menționată teza de doctorat a domnului Cristian Bejan, publicată la Editura Grinta în 2011 cu titlul *Preocuparea de sine în filosofia stoică*. Urmând o bibliografie comună, prezenta teza de doctorat poate conține părți compatibile și credințe similare cu lucrarea deja existentă. Structura, ideile, cât și unghiul din care este tratat subiectul sunt însă diferite. Dacă lucrarea domnului Bejan se axează mai mult pe semnificația *preocupării de sine* în stoicism, descriind contextul practicii filosofice în cadrul acestui curent, teza de față urmărește întâi de toate să clarifice cine este *sinele* în cadrul *preocupării de sine*.

REZUMAT

Din perspectiva lectorului modern, obișnuit cu o abordare teoretică a filosofiei, contactul cu textele stoice poate părea unul simplist, naiv și poate chiar neprovocator. Această distanțare față de modelul educativ al filosofiei antice ne pune în situația de a rata ceva esențial. Din acest motiv, studierea textelor filosofice antice necesită o abordare avizată. Mai exact, filosofia antică trebuie receptată ca filosofie practică. Ea urmărește să fie un *mod de viață*, în sensul în care se vrea a fi reflectată nu doar în modul de a gândi al individului, cât mai ales în modul lui de a fi.² Acest proiect a fost îndeplinit de către filosofia antică prin raportul constant întreținut între *logos* și *askesis*. Scrierile sau învățăturile orale ale filosofilor erau mereu în acord cu modul lor de viață. Prin urmare, *filosofia ca mod de viață* are în vedere și o practică în lumina căreia funcționează discursurile filosofice. Acestea din urmă devin o justificare a modului de viață ales. Aceste aspecte sunt mult mai ușor de înțeles dacă le-am viziona întregul ansamblu al educației filosofice antice. Apartenența la o școală filosofică devine în acest caz un factor esențial în dobândirea unui anumit mod de viață filosofic, căci fiecare școală avea trăsăturile ei specifice, ce o diferenția de celelalte, începând bineînțeles de la învățăturile și disciplinele studiate până la comportament, ținută și alimentație.

Ce-i drept, dimensiunea practică a filosofiei antice ajunge să se evidențieze cel mai bine în perioada elenistică și romană. Frederick Copleston susține că în perioada romană „nu erau gânditori speculativi, înclinați spre metafizică, ci predominant oameni practici”³. În acest sens, stoicismul reprezintă cel mai semnificativ curent din istoria filosofiei antice în care se pot găsi evidențe privitoare la grija pe care individul trebuie s-o aibă față de sine însuși. Pe fundalul unei adevărate crize politice, filosofia stoică a reușit să dezvolte un discurs și un mod de viață care să-i fie utile individului în a se regăsi pe sine, învățând să devină întâi de toate autonom și indiferent în fața situațiilor pe care nu le poate controla. Din acest motiv, discursul stoicilor se

² Teza filosofiei antice ca *mod de viață* îi aparține lui Pierre Hadot, *Ce este filosofia antică?*, traducere de George Bondor și Claudiu Tipuriță, prefață de Cristian Bădiliță, Polirom, Iași, 1997.

³ Frederick Copleston, *Istoria filosofiei, volumul I: Grecia și Roma*, traducere de Ștefan Dominic Georgescu și Dragoș Roșca, studiu introductiv de Anton Adămuț, Editura ALL, București, 2008, p. 342.

restrânge în multe cazuri la precepte și cugetări, lăsând să se întrevadă astfel existența unui *sine* ca subiect al propriilor interogări.

Pornind de la această teză apare inevitabil curiozitatea de a afla dacă stoicii se refereau într-adevăr la un *sine*, și dacă da, sub ce definiție îl concepeau, dar, mai ales, ce termen foloseau? Întrebarea este ea însăși fragilă. Cât de adecvată este o discuție legată de existența unui *sine* într-un spațiu filosofic pre-modern? *Cel dintâi capitol* al lucrării de doctorat începe tocmai cu dificultățile care apar în susținerea unei asemenea teze, aducând la suprafață diverse critici care servesc unui mod precaut de a ne raporta la propria cercetare. De asemenea, suportul filologic în susținerea existenței termenului de *sine* nu este deloc neglijat aici. De fapt, cu prilejul investigațiilor filologice suntem puși în situația de a observa că nu există un echivalent grecesc pentru termenul de *sine*. Contextul pune implicit traducerea într-o lumină nefavorabilă, solicitând apelul la textul original.

O parte din studiile de specialitate au încercat să treacă peste această incompatibilitate alegând o variantă mai liberă de interpretare, văzând *sinele* afirmat fie prin utilizarea pronumelui *autos*, fie printr-un limbaj reflexiv, fie prin alte contexte care pun lumină o instanță subiectivă similară sinelui. Se pare că astfel de indicii apar mult mai devreme de filosofia stoică. Prin urmare, un subcapitol se va ocupa de expunerea și comentarea câtorva fragmente din diferite tradiții filosofice, tocmai pentru a observa în ce măsură se poate vorbi ulterior despre un *sine* și în stoicism.

Adevărata discuție despre un *sine* începe de fapt și de drept cu dialogul *Alcibiade*. Acestuia i s-a dedicat un subcapitol aparte. Scoțând în evidență imperativul „preocupării de sine”, dialogul ajunge să problematizeze ce anume este *sinele*. Răspunsul este esențial din punct de vedere metodologic, căci orice preocupare necesită cunoașterea în prealabil a *obiectului* avut în vedere. În tot acest demers, corporalitatea și ceea ce-i aparține acesteia sunt eliminate din definiție. Răspunsul final se va rezuma la ideea că *sinele* este sufletul. Afirmarea o vom lua ca teză principală în lucrarea de față, adăugând însă că *sinele* reflectă partea rațională a sufletului. Pe de altă parte, dialogul poate fi cercetat și dintr-o perspectivă filologică. Aceasta este de regulă lăsată în urmă, fiindcă iscă destul de multe controverse, a căror discuții devin la un moment dat mult prea mult ancorate în detalii terminologice, făcând să se piardă astfel esența dialogului. Această investigație de ordin filologic nu a putut fi evitată în lucrarea

prezentă, căci, dacă discuția în dialog este într-adevăr despre un *sine*, aceasta trebuie întâi de toate verificată în original. Situația se complică cu atât mai mult cu cât observăm că Platon folosește nu doar problematicul *autos*, ci și încă alte două expresii: *auto to auto* și *auto to auto hekaston*. O posibilă înțelegere a semnificațiilor acestor termeni poate veni din partea neoplatonicienilor, care au văzut în *autos* sufletul, în *auto to auto* sufletul rațional, iar în cel din urmă individul prins în activitățile sale cotidiene.

Pentru a avea o imagine completă a problemei sinelui în Antichitate am repartizat un scurt subcapitol filosofiei lui Plotin. Dialogul *Alcibiade* pare să fie un reper esențial în filosofia acestuia. Teza că omul (sinele) nu poate să fie altceva decât suflet (130c) apare ulterior și la Plotin, poate chiar mai bine specificat: „omul coincide cu sufletul rațional: când raționăm, noi raționăm pentru că raționamentele sunt acte ale sufletului” (I.1 (53).7, 20). Contribuțiile aduse de studiile moderne ajung uneori să afirme că Plotin ar fi cel dintâi filosof care vorbește într-adevăr despre un *sine*. Din acest punct de vedere, capitolul este unul pașnic, neintrând în asemenea polemici. Cert este că există în cadrul *Enneadelor* diverse pasaje care vin în sprijinul afirmării conceptului de *sine* în filosofia plotiniană. Cel mai cunoscut și dezbătut pasaj este legat de aparenta dihotomie pe care Plotin o face între *noi* și sufletul nostru.

Cel de-al doilea capitol prezintă proiectul stoicismului sub îndemnul *retragerii în sine*. Din această perspectivă, sinele ajunge să fie propriul său punct de refugiu. În conținutul acestui capitol s-a surprins o primă *ipostază* a sinelui și anume ca *subiect* și *obiect* al propriei îngrijiri. Teoria ne este confirmată de imperativele regăsite în discursul filosofilor stoici. Acestea arată tocmai postura în care sinele se identifică, cât acțiunea pe care acesta trebuie să o facă cu privire la el însuși. În cadrul preceptelor, sinelui îi revine „obligația” de a se controla, de a se cunoaște, de a se pune la încercare prin diverse meditații etc. Or, un asemenea scenariu descrie exact una din ipostazele sub care găsim sinele în stoicism. Michel Foucault ajunge să facă chiar și o clasificare a acestora. În acest sens există expresii care solicită o introspecție, dar mai ales o conversie a privirii îndreptată către sine („a fi atent la tine însuși”, „a te cerceta pe tine însuși”, „a te dedica ție însuși”); există formulări care vizează o raportare medicală față de propria persoană; altele care adoptă o dimensiune critică („a-ți lua postura de judecător”); altele sunt exprimate printr-un raport de dominare („a fi stăpân pe tine însuși”) sau printr-unul bazat pe

propriile simțuri și trăiri („a te bucura de tine însuși”, „a fi mulțumit cu tine însuși”).⁴ Fiind manifestat prin uzul expresiilor reflexive, *sinele* în acest caz trebuie înțeles mai degrabă ca un construct filosofic, decât ca o entitate ontologică.

Cel de-al treilea capitol se ocupă cu anumite concepte din stoicism care fac aluzie la ideea unui sine. Cele care au fost luate în considerare în lucrarea de față au fost recent interpretate în această direcție modernă. De pildă, un termen precum *oikeiōsis* este înțeles ca fiind o sursă care ne face conștienți de propria constituție. Prin *oikeiōsis* ajungem să deținem un soi de meta-percepție față de noi înșine. *Prohairesis* este, de asemenea, un termen care indică un sine intangibil. Epictet ne-a fost o bună sursă de a înțelege că *prohairesis* (voința/capacitatea decizională) este singurul lucru pe care îl deținem și singurul, de altfel, prin care ne exprimăm pe noi înșine. Pe de altă parte, Marcus Aurelius susține că suntem rațiune (*hegemonikon*), căci ea ne aparține în totalitate și de ea ne folosim în toate acțiunile pe care le întreprindem. În același timp, filosoful stoic se folosește de termenul *daimon* pentru a se referi la o instanță interioară a individului, care îi asigură un punct de refugiu atunci când întâmpină dificultăți în fața unor evenimente care-i perturbă liniștea interioară.

Cel de-al patrulea capitol pune în joc ideea unui sine care se construiește și se edifică în cadrul ascezei filosofice. Aceasta din urmă implică o conversie, o transformare completă a modului de a fi al filosofului, precum și o corijare a sistemului său de gândire. Dincolo de acest fapt, în cadrul ascezei stoice, individul își construiește un scut de apărare în fața evenimentelor imprevizibile, care vin să-i distrugă liniștea interioară. Sesizând neglijența individului față de el însuși, stoicii au solicitat redirectionarea grijii către lucrurile private, intime ale individului. În acest sens, exercițiile filosofice ajung să prilejuiască întâlnirea individului cu el însuși. Un asemenea cadru ne trimite cu gândul la abordarea heideggeriană referitoare la tendința *Dasein*-ului de a fugi din fața lui însuși (*die Flucht des Daseins vor ihm selbst*). Nu ne vom feri în a menționa că tema sau cel puțin ideea apare, de fapt, și în textele vechi. Exercițiile spirituale din cadrul stoicismului ne indică o nouă ipostază a sinelui. În acest sens, s-a putut vorbi de trei paliere de *exerciții spirituale*, care indică de fapt raportul pe care sinele îl are (1) în raport cu sine, (2) în raport cu Celălalt și (3) în raport cu Universul. În fiecare dintre aceste acte de *meditatio*, el își exersează gândirea în diverse lucruri: își analizează judecățile, încearcă să

⁴ Michel Foucault, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981-1982)*, traducere de Bogdan Ghiu, Editura Polirom, Iași, 2004, pp. 90-91.

dețină o viziune cât mai clară a realității, încearcă să-și controleze afectele, își gândește propria moarte, învață să-și accepte destinul. Or, din acest punct de vedere putem să surprindem o altă formă de ipostază a sinelui. El este situat de fiecare dată în alt exercițiu meditativ, într-un alt raport cu el însuși, iar toate aceste exerciții erau practicate în vederea edificării de sine.

Despre *sinele* la stoici se mai poate vorbi încă într-o situație – pornind de la *arta* scrisului. Nu este vorba de schimbarea stilului de a scrie într-unul estetic, cât mai degrabă de a-l transforma într-unul util. Fenomenul devine practicat în perioada elenistică și romană, transpunându-se în două tehnici mari de scriere: una de circuit închis, respectiv una care vizează spațiul public. În cea dintâi categorie intră colecția de însemnări care poartă numele de *hupomnêmata*. Jurnalul scris de Marcus Aurelius este cel mai reprezentativ text în această direcție, oferindu-ne posibilitatea de a surprinde modul în care acesta lucra cu preceptele și cu propriile meditații. Pe de altă parte, jurnalul său poate fi interpretat ca o *mărturie de sine*. Scrierea sa descrie gândirea în intimitatea ei, adesea prinsă într-un dialog cu ea însăși. Cea de-a doua categorie vizează corespondențele. În acest sens vom s-au luat ca reper epistolele lui Seneca către Lucilius, unde îl surprindem pe filosof în postura de îndrumător de conștiință. De altfel, adesea, scrierea pentru celălalt este întâi de toate o scriere pentru sine. Subcapitolul va fi mult mai captivant pe măsură ce vom argumenta că scrisul filosofic era la rândul său un act de *meditatio*.

Rezultatul lucrării merită receptat pe mai multe orizonturi. O parte a cercetării de față a demonstrat că sunt anumite aspecte din filosofie care nu-și pierd validitatea. Stoicismul încă poate răspunde unor probleme care suscită azi modernitatea, precum: problema valorizării timpului prezent, problema dobândirii unei judecăți corecte, atitudinea potrivită în fața morții, adoptarea stării de indiferență, acceptarea destinului etc. Din acest punct de vedere, meritul filosofiei stoice este acela că solicită o continuă *preocupare de sine*.

Pe de altă parte, cercetarea a reprezentat o provocare atât din punct de vedere filologic, cât și filosofic. A fost și rămâne extrem de dificilă anchetarea unei termen cu rezonanțe moderne în Antichitate. În asemenea condiții, găsirea unor corespondenți a venit de cele mai multe ori ca o soluție justă. Din acest motiv am ales să vorbim în termeni de ipostaze. Cercetarea de față a arătat că există în filosofia stoică indicii ale unei gândiri subiective. Indiferent de denumirea pe care o poartă, sinele este implicat de fiecare dată în sfera etică.

Preocuparea de sine în stoicism se realizează în virtutea dobândirii autonomiei, privilegiind raportarea justă la sine, la celălalt și la lume.

Dincolo de toate aspectele mai sus menționate, prin această lucrare de doctorat s-a dorit, de asemenea, înlăturarea anumitor prejudecăți la adresa textelor vechi, în special a celor care aparțin stoicismului roman. Limbajul aparent simplist al filosofilor stoici nu presupune o banalitate a ideilor. Expunerea doctrinei într-un asemenea format avea o altă miză față de discursurile filosofice moderne. Discursul trebuia întâi de toate să fie unul util și cât se poate de clar exprimat pentru a putea fi urmărit cu ușurință. Nu trebuie uitat în acest context că autori precum Montaigne, Spinoza sau Kant au fost influențați ulterior de doctrina stoică, în special de latura sa etică. Privitor însă la tematica lucrării de față, stoicismul poate fi considerat, fără îndoială, un curent care a contribuit la dezvoltarea noțiunii de subiectivitate.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Scrieri antice

- Aristotel, *Despre suflet*, traducere din greacă și note de Alexander Baumgarten, Editura Humanitas, București, 2005.
- Aristotel, *Etica Nicomahică*, ediția a 2-a, introducere, traducere, comentarii și index de Stella Petecel, Editura IRI, București, 1998.
- Arnim, Hans Von (ed.), *Stoicorum Vetererum Fragmenta*, (SVF), vol. 2: Chrysippi fragmenta, logica et physica, Leipzig, 1923.
- Arnim, Hans von (ed), *Fragmentele stoicilor vechi, vol I: Zenon și discipolii lui Zenon*, traducere de Cristian Bejan și Filotheia Bogoiu, Editura Humanitas, București, 2016.
- Diels Hermann; Kranz Walther(Hrsg), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Band I, Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1956.
- Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Editura Polirom, Iași, 2007.
- Epictet, *Manualul*, traduceri de C. Fedeleș și D. Burtea, prefață de Traian Diaconescu, Editura Saeculum Vizual, București, 1999.
- Epictetus, *The Discourses as reported by Arrien, the Manual and Fragments*, edited and translated by W. A. Oldfather, Loeb Classical Library, London, 1956.
- Hierocles, *Elements of ethics, fragments and excerpts*, by Ramelli I., translated by David Konstan, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2009.
- Marc Aureliu, *Către sine însuși*, traducere de Ștefan Bezdechi, Editura Vestala, București, 1999.
- Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, traducere de Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2013.
- Olympiodorus, *Commentary on the First Alcibiades of Plato*, critical text and indices by L.G. Westerink, 2nd printing, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1982.

- Olympiodorus, *Life of Plato and On Plato First Alcibiades 1-9*, translated by Michael Griffin, London: Bloomsbury, 2015.
- Platon, „Apologia lui Socrate”, „Alcibiade”, „Gorgias”, „Protagoras” în *Opere I*, traducere de Francisca Băltăceanu, Sorin Vieru, Alexandru Cizek, Șerban Mironescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975.
- Plotin, *Enneade I-II*, traducere și comentarii de Vasile Rus, Liliana Peculea, Marilena Vlad, Alexander Baumgarten, Gabriel Chindea, Elena Mihai, Editura IRI, București, 2003
- Plotin, *Enneade III-V*, traducere și comentarii de Vasile Rus, Liliana Peculea, Marilena Vlad, Alexander Baumgarten, Gabriel Chindea, Elena Mihai, Editura IRI, București, 2005.
- Plotin, *Enneade VI*, traducere și comentarii de Vasile Rus, Liliana Peculea, Marilena Vlad, Cristina Andrieș, Gabriel Chindea, Alexander Baumgarten, Editura IRI, București, 2007.
- Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, with an English translation by Richard M. Gummere, 3 vol., Loeb Classical Library, London, 1919-1921.
- Seneca, *Dialoguri*, vol I-II, traducere de Ioana Costa, Vichi-Eugenia Dumitru și Ștefania Ferchedău, studiu introductiv de Anne Bănățeanu, Polirom, Iași, 2004.
- Seneca, *Epistole către Lucilius*, volumul I, traducere, studiu introductiv, note și indice de Ioana Costa, Editura Polirom, Iași, 2007.
- Seneca, *Epistole către Lucilius*, volumul II, traducere, studiu introductiv, note și indice de Ioana Costa, Editura Polirom, Iași, 2008.
- Seneca, *Scrieri filozofice alese*, traducere de Paula Bălașa, Elena Lazăr, Nicolae Mircea Năstase, Svetlana Sterescu, Editura Minerva, București, 1981.

Literatură modernă

- Ackeren, Marcel van (ed), *A Companion to Marcus Aurelius*, UK: Blackwell Publishing, 2012.
- Annas, Julia, *Hellenistic Philosophy of Mind*, London: University of California Press, 1994.
- Bartsch, Shadi; Wray, David (eds), *Seneca and the Self*, Cambridge University Press, 2009.
- Bejan, Cristian, *Preocuparea de sine în filosofia stoică*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2011.
- Dherbey, Gilbert Romeyer (ed.), *Les stoïciens*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2005.
- Fetz, Reto Luzius; Hagenbüchle Roland; Peter Schulz Peter (hsg), *Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität*, Band I, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998.
- Foucault, Michel, *Ethics: Subjectivity and truth*, translated by Robert Hurley and others, edited by Paul Rabinow, The New York Press, New York, 1997.
- Foucault, Michel, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981-1982)*, traducere de Bogdan Ghiu, Editura Polirom, Iași, 2004.
- Foucault, Michel, *Istoria sexualității*, traducere de Beatrice Stancu și Alexandru Onete, Timișoara, Editura de Vest, 1995.
- Gill, Christopher, *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Hadot, Pierre, *Ce este filosofia antică?*, traducere de George Bondor și Claudiu Tipuriță, prefață de Cristian Bădiliță, Polirom, Iași, 1997.
- Hadot, Pierre, *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, introduction by Arnold I. Davidson, translation by Michael Chase, Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 1995.

- Inwood, Brad, *Reading Seneca. Stoic philosophy at Rome*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Jeremiah, Edward, *The emergence of reflexivity in Greek language and thought: from Homer to Plato and beyond*, Leiden; Boston: Brill, 2012.
- Long, Anthony, *Greek models of mind and self*, Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Long, Anthony, *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, London: Duckworth, 1974.
- Long, Anthony, *Stoic studies*, New York: Cambridge University Press, 1996.
- Moser, Christian, *Buchgestützte Subjektivität: literarische Formen der Selbstsorge und der Selbsthermeneutik von Platon bis Montaigne*, Tübingen: Niemeyer, 2006.
- Remes, Pauliina; Sihvola, Juha (eds), *Ancient Philosophy of the Self*, Springer Science Buisness Media BV, 2008.
- Reydams-Schils, Gretchen, *The Roman Stoics: self, responsibility and affection*, Chicago: The University of Chicago Press, 2005.
- Sellars, John, *The art of living. The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*, London/New York: Bloomsbury, 2003.
- Sorabji, Richard, *Self: ancient and modern insights about Individuality, Life, and Death*, Chicago: The University of Chicago Press, 2006.